

نقش تزکیه نفس در تهجد از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)

مریم حاکم قازقان^۱

چکیده

تزکیه نفس از مهم ترین پیش نیازهای تهجد است که در پرورش آدمی نقش بسیار اساسی دارد؛ به همین جهت در رساندن او به مقام توبه نیز حائز اهمیت بوده است؛ همچنین در بر حذر داشتن از مکاید شیطان و بازداری وی از گناه و معصیت بسیار مفید در نظر گرفته شده، به طوری که در ارتباط بین قیام شبانه با پاکسازی نفس آثار مثبت فراوانی وجود دارد و مهم ترین آن ها شامل سلامت روح، اصلاح ذائقه نفس و معرفت زایی بوده است. در اندیشه امام خمینی (رحمت الله علیه) بیداری، شناخت عیوب و شکرگزاری از مصادر نهایی این رابطه منظور شده است. در این سیر صعودی مقدمات و موانعی در هنگام درخواست نیاز به سوی خالق جای می گیرد که از آن جمله محاسبه نفس، توبه و استغفار در مقابل غفلت و کسالت خواهد بود. نوشتار حاضر به روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای و با هدف کاربردی در تلاش بوده است که طالبان فیض را از سرچشمه شب زنده داری به سوی حق، بهره مند ساخته تا به مقاصد عالیّه خود دست یابند.

کلمات کلیدی: امام خمینی (رحمت الله علیه)، تزکیه، تزکیه نفس، تهجد

۱. دانش آموخته سطح ۲ مدرسه علمیه الزهرا (علیها السلام)، تهران، ایران

مقدمه

موهبت ها و رحمت های الهی بی حد و اندازه، مانند باران، پیوسته در حال ریزش از آسمان است. این بندگان هستند که با اعمال خویش به فراسوی ظرفیت وجودی شان از آنها بهره مند می شوند. تهجد و شب زنده داری به معنای بیدار شدن در دل شب، عبادت و نماز و... است که موجب جلب انوار الهی برای گسترش یافتن روح انسان بوده و کسی که تهجد می کند به مقاماتی دست می یابد که هر خردمندی آرزوی آن را دارد. قرآن کریم به تهجد توجه ویژه ای داشته و در بینش و کنش افراد نسبت به این خلوت شبانه عواملی را دارای اهمیت فراوان می داند که از آن جمله می توان تزکیه نفس را نام برد. در علم اخلاق افراد پس از معرفت یابی نسبت به رذایل و اسباب آن، به پاکسازی و تزکیه و در نهایت تهذیب نفس خویش خواهند پرداخت و در این وادی به کار بستن تزکیه نفس در تهجد است که دارای نقش بسزایی خواهد بود. آثار برجسته ای در این زمینه تالیف شده که در اغلب موارد تزکیه نفس و تهجد را به طور مستقل مورد بررسی قرار داده که از آن جمله می توان مراقبه تزکیه نفس به قلم علامه فلسفی و نیز تزکیه نفس در پرتو قرآن و سنت به تالیف احمد فرید را نام برد. همچنین پژوهش هایی همچون شب و تهجد از دیدگاه قرآن و حدیث و نیز خودسازی، تزکیه و تهذیب نفس، روش های کلی تزکیه نفس از نگاه علامه در المیزان به رشته تحریر در آمده است. پژوهش حاضر به کارکرد اساسی تزکیه نفس در شب زنده داری و تهجد از دیدگاه بزرگانی همچون امام خمینی (رحمت الله علیه) می پردازد.

۱. مفاهیم

۱-۱. تزکیه

واژه «تزکیه» مصدر ثلاثی مزید از باب تفعیل و از ریشه لغوی «زکاه یزکو زکاء» می باشد. تزکیه و تزکی به معنای لغوی عبارت است از پاک نمودن خود و یا پاک شدن آن چه باید در آن پاک شد.^۱ تزکیه در اصطلاح علم اخلاق عبارت است از پاک کردن و پیراستن نفس از نقایص و صفات رذیله و آراستن نفس به صفات پسندیده و کمالات نفسانی.^۲

۱-۲. تزکیه نفس

^۱ شجاعی، مجموعه مقالات، ج ۱، ص ۱۳

^۲ نراقی، معراج السعاده، ص ۷۵

سهروردی در باب تزکیه نفس می نویسد: «سالک با پاک شدن از صفات مذموم از شر شیطان و مکاید او در امان می ماند و بین دل و نفس و روح او آشتی برقرار می شود. نفس مزکی در طی مراحل سیر و سلوک روح را به معارج اعلا علیین و مدارج قاب قوسین و مقام و مرتبه مقربان حق می رساند.»^۱

و صاحب مواهب الرحمن در این زمینه می نویسد: «تزکیه نفس پاک کردن نفس است از آن چه باعث دوری انسان از خدا می شود.»^۲

۱-۳. تهجد

واژه "تهجد" از ریشه «ه-ج-د» است. راغب اصفهانی و طبرسی اصل هجود را به معنای خوابیدن دانسته اند. «اما به گفته جوهری این واژه ازضداد است. چون در لغت به دو معنی در "شب خفتن" و "در شب بیدار شدن" آمده است.»^۳

۲. اهمیت تهجد در تزکیه نفس

فرایند تهجد دارای چنان ضرورتی است که خداوند در سوره شمس پس از پانزده مرتبه قسم، تزکیه به مقام محمود را در گرو نماز شب معرفی می نماید. در باب این اهمیت به بیان برخی آثار معنوی تهجد می پردازیم.

۲-۱. سلامت روح و نفس

بزرگان دین سلامت نفس با آراسته شدن به فضایل و رفع رذایل را به عنوان مقدمه دانسته و از آن به عنوان ویژگی بارز انسان عاقل یاد می کنند. حضرت علی (علیه السلام) می فرماید: "عاقل کسی است که خودش را به جهاد با نفس مشغول بدارد پس او را اصلاح کند واز هوس ها و لذت جویی ها باز بدارد و بدین وسیله او را مهار کند و در کنترل خویش در آورد. همانا انسان عاقل آن چنان به اصلاح نفس خویش مشغول است که به دنیا توجه ندارد."^۴

خداوند در کتاب خود، حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) را به دلیل برخورداری از سلامت روح و نفس و برپا داشتن نماز شب مورد مدح و ستایش خویش قرار داده است و می فرماید: "آیا آن کسی

^۱ سهروردی، عوارف المعارف، ص ۱۷۷

^۲ سبزواری، مواهب الرحمن، ج ۸، ص ۲۷۵

^۳ طبرسی مجمع البیان ج ۶، ص ۲۸۱؛ راغب اصفهانی، المفردات ج ۱، ص ۵۳۶

^۴ جوهری، تاج الغه، ج ۲، ص ۵۵۵

^۵ نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۱، ص ۳۲۴

که به نماز و طاعت و قنوت و راز و نیاز در لحظه لحظه های شب می پردازد و گاه به سجده و گاه در قیام و از آخرت بیمناک است با آن کس که غافل از این حالات است؛ یکی است؟" بنابراین هنگامی که چشم و گوش دشمنان در خواب بوده و کارهای زندگی تعطیل شده، انسان آمادگی بیش تری برای اندیشه، تفکر و تربیت در سحرگاهان و نزدیک طلوع فجر پیدا می کند. عبادت در شب سبب صفای روح، تهذیب نفوس و تربیت معنوی، پاکی قلب و بیداری دل، تقویت ایمان و اراده، تحکیم پایه های تقوا و سلامت نفس خواهد شد که حتی با یک مرتبه آزمایش انسان آثار آن را به روشنی در خود احساس می کنیم. با انتخاب قرآن به عنوان متن اصلی که تمامی درس های لازم را در این خصوص در بر دارد و بهترین وسیله تقویت ایمان است، استقامت و پرورش نفوس و دستیابی به تقوا امکان پذیر می شود.^۱

۲-۲. اصلاح ذائقه نفس

روح بیمار، ذائقه اش هم بیمار است و به چیزهایی تمایل دارد که در حالت سلامت به آن ها تمایل ندارد. هنگامی که روح و جان از بیماری ها و عوامل بیماری زا نجات پیدا کرد، ذائقه آدمی اصلاح شده و خود به خود به شب زنده داری و راز و نیاز در دل شب گرایش پیدا می کند. از دیدگاه قرآن، انسان موجودی دو بعدی است که مطابق با آیه "فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ" هم صلاحیت تعالی و رسیدن به درجه فرشتگان را دارا است و هم قابلیت تنزل از مقام انسانیت تا حتی فروتر از چهارپایان "كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ" و بسی گمراه تر را دارد که با تزکیه نفس و تهجد می تواند به تعدیل ذائقه خود بپردازد و از افراط و تفریط به دور ماند. نفس تنزل یافته همان نفس کافر است که کافر را ملامت می کند به خاطر کفر و فجورش و نفس متعالی همان نفس مومن است که او را ملامت می کند به خاطر کمی اطاعتش و این که درصدد بر نیامده تا خیر بیشتری کسب کند؛ بدین صورت در هر دو حال نفس در پی اصلاح انسان است. انسان وارسته و عارف پس از سال ها تهذیب نفس به مرحله ای می رسد که دارای نفس مطمئنه می شود که مورد خطاب حضرت حق قرار می گیرد. بدین گونه است که اولیای خدا در آرامش کامل به سر می برند و از هیچ حادثه ای نگرانی به خود راه نمی دهند به طوری که مطابق با فرموده خداوند در قرآن اگر نفس خود را مهار کنید دل شما آرام و مطمئن می شود و اگر هجرت کنید خدا از شما خشنود می شود. "أَلَا بِذِكْرِ

^۱ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۳۵، صص ۱۷۳ - ۱۷۲

^۲ نجم: ۵۳

^۳ اعراف: ۱۷۹

اللّٰهُ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ " آگاه باشید که با یاد خدا دل ها آرام می گیرد. بنابراین ارتباط با خدا و ایمان چنان اصلاحی در ذائقه نفسانی ایجاد می کند که به با این واسطه دل به اطمینان می رسد.

۲-۳. معرفت زایی

از آموزه های قرآنی چنین برمی آید که خداوند روح را در آدمی قرار داده تا با تقوا که ثمره تزکیه نفس است به بینش دقیق و عمیقی جهت وصول سعادت حقیقی دست یابد به طوری که به صاحب تقوا، قدرت تشخیص و تمیز حق از باطل داده می شود که از آن با نام «فرقان» یاد می شود. فرقان همان توانایی تشخیص حق از باطل است. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز در این باره فرموده: " بنده ای نیست که چهل روز خود را برای خدا خالص کند مگر این که چشمه حکمت از قلبش به زبانش سرازیر می شود." ^۱

از نظر بزرگان علم و اندیشه نیز، فرایند معرفت و ضرورت تفکر سبب می شود انسان دچار چنان تحول و دگرگونی شده که استکمال وجود پیدا کند، تا آنجا که به بالاترین مراتب نفسانی؛ یعنی نفس قدسی نائل گردد. پس معرفت در مشایعت با معنویت الهی است. ^۲

تزکیه نفس مناسب ترین بستر معرفت زای بوده و عبادت بهترین ابزار برای آن به شمار می رود؛ اگر تزکیه در کار نباشد نه تنها تفکر انسان، نتیجه بخش نیست بلکه اعمال عبادی و تهجد او نیز بی بهره می گردد. ^۳

۳. اهمیت تهجد در تزکیه نفس از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)

در اندیشه امام خمینی (رحمت الله علیه) سیره ائمه هدی علیهم السلام و مشایخ عظام و علما به مواظبت نماز شب بوده و برای این امر انسان باید تلاش کند و خود را بسازد و اصلاح کند و به اخلاق حسنه آراسته گردد و با دور شدن از رذایل اخلاقی یک سری مقدماتی را طی کند تا به خدا نزدیک شود. بنابراین بیداری در آخر شب را با قطع نظر از عبادت مورد اهمیت قرار می دادند.

۳-۱. مقدمات تزکیه نفس از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)

۳-۱-۱. بیداری از غفلت

سرمایه اصلی حرکت انسان به سوی کمال، یقظه و بیداری است. در همین زمینه بنا به فرموده «امام خمینی منزل اول از منازل انسانیت منزل یقظه و بیداری است و انسان تا تنبه پیدا نکند که او دارای

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۷، ص ۲۴۲

^۲ صدرالدین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۳، صص ۴۶۵ - ۴۶۱

^۳ همان، العرشیه، به تصحیح غلامحسین آهنی، ص ۲۸۷

دائما پرواز کند. این مطلب حب دنیا و توجه به امور دیگر و مال و منال دنیوی نیست بلکه فرار بودن خیال، خود مصیبتی است که تارک دنیا نیز به آن مبتلا است و تحصیل سکونت و طعمانیه نفس و وقوف خیال از امور مهمی است که به اصلاح آن، علاج قطعی حاصل شود.^۱

۵. مقدمات تهجد از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)

۵-۱. محاسبه نفس

مطابق روایات بر حسابگری نفس تأکید شده به طوری که اگر انسان حسن های را در خویش مشاهده کرد برای افزودن آن کوشش نماید و چنان چه سیئه ای ملاحظه نمود در رفع آن استغفار نماید. طبق فرمایش امام خمینی (رحمت الله علیه) این محاسبه سبب پیشرفت در امور دنیا و آخرت شده در انسان ملکه می گردد و اسباب لذت از اطاعت فرمان خدا و ترک معاصی را در انسان فراهم می کند.^۲

از نظر امام خمینی (رحمت الله علیه) این محاسبه مقدمه ای برای تهجد انسان است به طوری که می فرماید: "ای عزیز قدری از حال غفلت بیدار شو و در امر خود تفکر کن و صفحه اعمال خود را نگاه کن. بترس از آن که اعمالی را که به خیال خودت عمل صالح است... خود این ها اسباب گرفتاری و ذلت شوند... و اگر در این جا خود را محاسبه نکنی و حساب خودت را درست نکنی در آن جا به حسابت رسیدگی می شود میزان اعمال برپا می شود مبتلا به مصیبت های بزرگ می شوی بترس از میزان عدل الهی و وجد و جهد را از دست نده.^۳

بنابراین حسابرسی نفس در دنیا مقدمه ای لازم و واجب برای تهجد و نیل تقرب به خداوند است.

۵-۲. توبه و استغفار

برای بهره گیری از ظرفیت تهجد و شب زنده داری بهترین دعا، استغفار است، زیرا آمرزش از مهم ترین مقاصد و خواسته های بشر است یا آنکه چون غفران باعث بخشوده شدن گناهانی می شود که جلوی اجابت دعا را می گیرد.^۴

آیه ۱۷ سوره آل عمران، متقین را به داشتن پنج خصلت ممتاز توصیف کرده که تقوای خداوند در هیچ متقی خالی از آن ها نیست یکی از آن ها استغفار در سحرهاست.

^۱ امام خمینی، آداب الصلاه، ص ۴۳

^۲ همان، ص ۱۰

^۳ امام خمینی (رحمت الله علیه)، شرح چهل حدیث، ص ۴۴۱

^۴ ابن فهدحلی، آداب رازونیا به درگاه بی نیاز، ج ۱، ص ۳۶۱

علامه طباطبایی در ذیل واژه استغفار می نویسد: "منظور از کلمه استغفار در سحرها، نماز شب و استغفار در آن است. روایات وارده، استغفار در اسحار را به نماز شب و استغفار در قنوت آخرینش که همان یک رکعت وتر است تفسیر نموده اند."

بعد از یادآوری قیام در شهر و تهجد و عبادت در آیه ۱۹ سوره دهر خداوند و آیه ۲۹ سوره مزمل در آن استغفار را، راه انسان ها به سوی پروردگارشان خوانده است.^۱

امام خمینی (رحمت الله علیه) با در حذر بودن از مکاید شیطان، استغفار در لحظه مرگ جهت جبران گذشته را خیال خام آدمی می داند و با ضرورت تهجد و ریاضت در این زمینه می فرماید: "قیام به امر توبه زحمت دارد." برگشت و عزم بر برگشت نکردن ریاضات علمیه و عملیه لازم دارد و الا خود به خود انسان، نادر اتفاق می افتد که در فکر توبه بیفتد یا موفق به آن شود؛ یا اگر شد بتواند به شرایط صحت و قبول آن یا به شرایط کمال آن قیام کند."^۲

۶. موانع تهجد از دیدگاه امام خمینی (ره)

جسمی که در آخرین ساعات شب و هنگامی که دیده ها به خواب فرو رفته از بستر برمی خیزد قطعاً سنگینی و مشقت آن بیش تر است زیرا شب هنگام استراحت و آسایش است و عمل در آن مشقت آور است، اما آن چه به آن حلاوت و شیرینی می بخشد قیام برای گفتگو با معشوق است و شنیدن سخنان محبوب که هرگاه به مناجات و دعا می پردازیم با او سخن می گوئیم و هرگاه به تلاوت قرآن مشغول می شویم سخن وی را به گوش هوش می سپاریم؛ ولیکن موانع چند در راه این شب زنده داری خواهد بود زیرا در دل شب حال زبان با قلب چه سازگار است و انسان فارغ با زبان او را خوانده و با دل به وی می اندیشد.

۶-۱. غفلت و نسیان

یکی از فواید مهم در شب زنده داری توجه به عنصر حضور قلب است که بدون آن هیچ فایده ای حاصل نمی شود امام خمینی بر این باور است که فواید و آثار عبادت حاصل نمی شود و نتیجه ای از آن گرفته نمی شود مگر آن که وقت عبادت و دعا و ذکر، قلب حاضر باشد که با غفلت و نسیان اعمال خیر به هیچ وجه در روح اثری ندارد در نظر ایشان هر عمل خیر و شری در نفس تاثیری دارند

^۱ طباطبایی، المیزان، ص ۱۷۶

^۲ امام خمینی (رحمت الله علیه)، چهل حدیث، ص ۲۷۳

که یا آن را متوجه دنیا و ذخارف آن می کند و محبوب از حق و حقیقت می گرداند یا آن را متوجه آخرت می کند و قلب را الهی و انسان را در سلک روحانیین و مقربین درگاه حق می گرداند.^۱ وی معتقد است که اگر قلب غافل و ساهی باشد عبادت او حقیقت پیدا نمی کند و شبه لهو و بازی است. چنین عبادتی در نفس هیچ تاثیری ندارد و از صورت و ظاهر به باطن و ملکوت بالا نمی رود و قوای نفس با چنین عبادتی تسلیم نمی شود و سلطنت نفس بر آن ها بروز نمی کند و قوای ظاهری و باطنی تسلیم اراده الله نمی شوند.^۲

۶-۲. کسالت و خستگی

عامل دیگری که از موانع تهجد به شمار می رود کسالت و خستگی ناشی از امور دنیاست. امام خمینی (رحمت الله علیه) در تفسیر آیه کریمه: ای کسانی که ایمان آورده اید در حالت مستی به نماز نزدیک ضمن اشاره به یکی از اسرار عبادت که نفوذ اراده نفس در ملک بدن است تحقق نشوید.^۳ آن را در گروه احتراز از تکلف و کسالت می شمارد تا حال محبت و عشق به ذکر حق و مقام و عبودیت رخ دهد و انس و تمکن حاصل شود. بنابراین از نظر ایشان هنگامی که انسان به تهجد می پردازد اگر نفس را در اوقات کسالت و خستگی به عبادت وادار کند ممکن است آثار بدی به آن مترتب شود که از جمله آنان آن است که از تهجد منزجر گردد و به طور کلی از ذکر حق منصرف شود و روح را از مقام عبودیت که منشأ همه سعادت هاست برنجاند. از چنین عبادتی نورانیت قلبی حاصل نگردد و باطن نفس از آن منفعل نگردد و صورت عبودیت، باطنی قلب نشود.^۴ همان طور که پزشکان معتقدند اگر غذا از روی سرور و بهجت میل شود زودتر هضم می شود، طب روحانی هم اقتضا می کند که اگر انسان غذاهای روحانی را با دوری از کسالت و سستی و از روی اشتیاق تناول کند، آثار آن زودتر در قلب واقع می شود و باطن قلب با آن زودتر تصفیه می شود.

^۱ امام خمینی (رحمت الله علیه)، سر الصلوة معراج السالکین و صلوة العارفین، صص ۲۸، ۲۹

^۲ ایازی، تفسیر قرآن مجید، ج ۴، صص ۴۹۴ و ۴۹۳

^۳ نسا: ۴۳

^۴ امام خمینی (رحمت الله علیه)، آداب الصلوة، ص ۲۳

نتیجه گیری

شناخت نفس از این جهت اهمیت دارد که سبب شناخت خداوند می شود. گاهی در پیمودن مسیر تحصیل نفس و رهایی از آفات خود فراموشی، نتایجی حاصل گشته که فقدان آن پیامدهایی را در پی دارد مانند غرور، خودبینی، خیال پردازی و... انسان در سکوی تهجد به تزکیه نفس که از لوازم اصلی در پرورش روحی محسوب می شود محتاج بوده و در این ارتباط موثر بین شب زنده داری و تهجد، آثار مثبت فراوانی یافت می گردد که از آن جمله می توان به سلامت روح، اصلاح ذائقه نفس و معرفت زایی اشاره نمود که در اندیشه امام خمینی هنگامی که این پاکسازی روی دهد بیداری و معرفت نسبت به عیوب و سپاسگزاری از حق تعالی در انسان تقویت شده و به مقاصد عالیّه انسانی دست یابد.

فهرست منابع

قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان

۱. آمدی، عبدالرحمان بن محمود، مصحح: سید مهدی رجایی، بی جا: دارالکتب اسلامی چاپ دوم، ۱۴۱۰ ه.ق.
۲. ابن فحد حلی، احمد بن محمد، آداب راز و نیاز به درگاه بی نیاز، ترجمه: محمد حسین ناییجی، قم: اشراق ۱۳۸۷ ه.ش.
۳. ایازی، سید محمد علی، ناظر: محمد هادی تفسیرقرآن مجید، بر گرفته از آثار امام خمینی ج ۵ و ۴، معرفت، تهران: چاپ و نشر عروج چاپ دوم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۴. جوهری، اسماعیل ابن حماد، تاج اللغة و صحاح العربیه، بیروت: دارالعلم الملاّین، ۱۴۱۰ ه.ق.

۵. خمینی، روح الله، سر الصلوه، معراج السالکین والصلوه العارفین، تهران: موسسه تنظیم ونشر آثار امام خمینی چاپ ششم، ۱۳۷۸ ه.ش.
۶. -----، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، -----، ۱۳۷۸ ه.ش.
۷. -----، صحیفه امام، -----، ۱۳۸۷ ه.ش.
۸. -----، آداب الصلوه، -----، ۱۳۷۲ ه.ش.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران: المکتبه المرتضیه الحیاء آثار الجفریه ۱۳۸۳ ه.ش.
۱۰. سبزواری، عبدالعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: دارالتفسیر، ۱۳۸۹ ه.ش.
۱۱. سهروردی، عمر بن محمد، عوارف المعارف، ترجمه: ابومنصور اصفهانی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۲. شجاعی، محمد، مجموعه مقالات، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۸۹ ه.ش.
۱۳. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر قرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۷ ه.ق.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۵. صدرالدین شیرازی، الحکمه المتالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، بیروت: دارالاحیاء اثراث العربی (بی تا)
۱۶. صدرالدین شیرازی، العرشیه، مصحح: غلامحسین آهنی، تهران: انتشارات مولا، ۱۳۶۱ ه.ش.
۱۷. مجلسی باقر، بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ه.ق.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، بی جا: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ۱۳۸۳ ه.ش.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۴ ه.ش.
۲۰. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، قم: اهل البيت، ۱۴۰۸ ه.ق.